

Welke rol spelen angst en stress bij politiemensen in gevaarsituaties?

Jannie Noppe¹, Eva Ledegen², Antoinette Verhage³

1. Inleiding

Confrontaties met agressie en geweld zijn dagdagelijkse realiteit voor een politieambtenaar. Ondanks die dagelijkse realiteit, zijn bedreigd of aangevallen worden en gewond raken, of zelf actief dwang en geweld moeten gebruiken, erg ingrijpende gebeurtenissen voor politiemensen, die soms op zeer korte tijd en in stressvolle omstandigheden cruciale beslissingen moeten nemen. Deze beslissingen worden gemaakt op basis van hun beoordeling van de situatie op dat moment.

Er zijn heel wat factoren die de beoordeling van een situatie kunnen beïnvloeden (Friedrich, 1980; Terrill, 2001; Tuncay, 2011; Noppe, 2013) : individuele factoren (vb. ervaring, het trainingsniveau van de betrokken politieambtenaar, gevoelens van stress en/of angst), maar ook situationele factoren (vb. het aantal aanwezige politiemensen, het gedrag van de opponent) en organisatorische elementen (vb. interne richtlijnen, de mogelijkheden tot training binnen het korps) kunnen meespelen in het beslissingsproces van de politieambtenaar. Een foute inschatting van de situatie kan evenwel voor verschillende partijen kwalijke gevolgen hebben. En hoewel er een aantal regels en handleidingen⁴ zijn die een kader vormen waarbinnen geweld mag gebruikt worden, is het voor de politieambtenaren niet altijd een gemakkelijke beslissing.

Doordat een politieambtenaar in een gevaarsituatie bovendien te maken krijgt met stress en angst, zal men onder tijdsdruk niet steeds een rationele afweging kunnen maken en de juiste interventietechnieken kunnen toepassen. We weten ook uit onderzoek dat in stressvolle situaties de interpretatie en waarneming van politiemensen meer dreigingsgerelateerd is, en dat zij hiernaar gaan handelen (Nieuwenhuys, Savelsbergh & Oudejans, 2012). Toch wordt van hen verwacht dat zij objectief en bewust reageren en daarbij rekening houden met het wetgevend kader.

Dat politiewerk erg stresserend en emotioneel belastend kan zijn, is algemeen bekend (Kop & Euwema, 2001; Manzoni & Eisner, 2006; De Soir, Van der Steene & Daubechies, 2007; Laureys, 2014). Hoe stress en angst zich precies veruitwendigen en welke gevolgen dat kan meebrengen voor de politieambtenaren in de praktijk is in België echter nog maar weinig bestudeerd. We hebben in dit artikel een aanzet willen geven tot dit onderzoek. Op basis van twee empirische studies naar het beslissings- en beoordelingsproces van politieambtenaren bij het gebruik van geweld, beogen we volgende onderzoeksvragen te beantwoorden:

¹ Jannie Noppe is assistente bij de Vakgroep Criminologie, Strafrecht en Sociaal Recht, Universiteit Gent, en bereidt een doctoraat voor onder de titel 'Professional judgments on the legitimacy of police use of force. The monopoly of violence through the eyes of the police officer'.

² Eva Ledegen is Master in de criminologische wetenschappen.

³ dr. Antoinette Verhage is postdoc onderzoekster bij de Vakgroep Criminologie, Strafrecht en Sociaal Recht, Universiteit Gent en directeur van de onderzoeksgroep Urban Crime & Policing (www.ucp.ugent.be).

⁴ Wet op het politieambt, B.S., 5 aug 1992; Omzendbrief GPI48 betreffende de opleiding en training in geweldsbeheersing voor de personeelsleden van het operationeel kader van de politiediensten, B.S., 14 april 2006; K.B. houdende vaststelling van de deontologische code van de politiediensten, B.S., 30 mei 2006.

- Wat is de invloed van stress en angst op het beslissings- en beoordelingsvermogen van politiemensen?
- Hoe kunnen politieambtenaren hierop voorbereid worden?
- Hoe gaan politieambtenaren hier achteraf mee om?

Alvorens in te gaan op de resultaten van de empirische studies, lichten we hieronder eerst even toe wat nu precies onder 'stress' en 'angst' verstaan kan worden. Daarna geven we een beknopt overzicht van voorgaand onderzoek naar de impact van stress en emoties op het beslissings- en beoordelingsproces van politieambtenaren en de gevolgen ervan, zowel op persoonlijk vlak als op vlak van hun jobuitoefening. Vervolgens lichten we kort de methodologie van beide studies toe, waarna de resultaten gepresenteerd worden. We sluiten het artikel af met een discussie en conclusie.

2. Literatuurstudie

2.1. Wat verstaan we onder 'stress' en 'angst'

Stress wordt op allerlei manieren gedefinieerd. Iedereen ervaart wel eens stress. Het is een normale fysieke reactie op situaties waarin men zich bedreigd voelt of waardoor men uit evenwicht wordt gebracht. In noodsituaties kan stress levens redden doordat aan het lichaam extra kracht wordt gegeven om zich te verdedigen. Voorbij een zeker punt is stress echter niet meer nuttig en begint het zijn tol te eisen van iemands gezondheid, stemming, productiviteit, relaties en diens levenskwaliteit (Drzewiecki, 2002; De Soir, Van der Steene & Daubechies, 2007).

Stress kan opgedeeld worden in twee grote types: acute stress en chronische stress. Chronische stress is stress die optreedt gedurende een langere periode en wordt door de meeste mensen wel eens ervaren. Dagdagelijkse dingen kunnen voor dit soort stress zorgen: vastzittend verkeer, familiale problemen, ziekte, werk,... (Violanti et al., 1986; Burke, 1994; Anshel, 2000). Acute stress daarentegen, is het soort stress dat optreedt wanneer men te maken krijgt met een plots gevaar waardoor men zich in een situatie bevindt waarbij men moet vechten voor zijn/haar leven. Acute stress komt ook voor wanneer men blootgesteld wordt aan een ernstige traumatische ervaring en kan resulteren in posttraumatische stress (Grossman & Christensen, 2004).

In dit artikel doelen we met 'stress' op acute stress waarmee politiemensen wel eens te maken krijgen tijdens de uitvoering van hun job.

Politiemensen kunnen echter ook angst ervaren tijdens hun jobuitoefening. Angst is het gevoel bang te zijn voor een identificeerbare bron, een reëel gevaar, dat door een persoon bekrachtigd wordt. Angst wordt opgeroepen door een teveel aan stress. Bij angst zullen echter dezelfde fysieke symptomen optreden als bij stress. In een acute stresssituatie is angst dan ook niet uit te sluiten (Drzewiecki, 2002; Grossman & Christensen, 2004).

2.2. Fysieke reacties ten gevolge van stress

Politie mensen komen herhaaldelijk in contact met geweld en lopen daarbij het risico om ernstig gewond te geraken of gedood te worden (Fell et al., 1980; Lawrence, 1984; Dempsey, 1994; Laureys, 2014). Het feit dat men tijdens zijn jobuitoefening op elk moment mogelijk gevaar loopt, brengt wellicht ook de nodige stress met zich mee. Wanneer acute stress optreedt, worden bovendien bepaalde fysieke reacties in gang gezet (Siddle, 1995; Anderson, Litzenberger & Plecas, 2002; Grossman & Christensen, 2004; Asken, , Grossman & Christensen, 2010).

Zo gaat het optreden van stress eerst en vooral gepaard met een verhoogde hartslag, wat tot op een bepaald niveau positief is. Het zal onder meer zorgen voor meer alertheid en energie, maar wanneer in een gevaarsituatie de hartslag te hoog wordt en gepaard gaat met gevoelens van angst, zal dit negatieve effecten hebben. De fysieke prestaties zullen achteruit gaan aangezien de complexe motoriek, visuele reactietijd en de cognitieve reactietijd verminderen (Siddle, 1995; Grossman & Christensen, 2004; Vonck, 2007).

Bovendien zal stress ook zorgen voor auditieve uitsluiting. Een vorm van tijdelijk gehoorverlies komt vaak voor in acute stresssituaties. Deze zintuiglijke uitsluiting is cruciaal want het kan een politieambtenaar limiteren in de mogelijkheid belangrijke auditieve informatie te ontvangen en te verwerken. Naast het gehoor dat wegvalt, treden er mogelijk ook visuele problemen op. Wanneer politie mensen in een stressvolle situatie terecht komen, wordt het zicht van een politieambtenaar de eerste bron van informatie. Maar door de activatie van het sympathisch zenuwstelsel zal het visueel systeem veranderingen ondergaan en zal er 'tunnelvisie' optreden (Siddle, 1995; Grossman & Christensen, 2004; Asken, Grossman & Christensen, 2010; Novy, 2012).

Wanneer het sympathisch zenuwstelsel wordt geactiveerd zal ook het hormoon cortisol worden vrijgelaten. Cortisol zorgt ervoor dat het lichaam meer energie heeft om beter om te gaan met de stressoren en zal het lichaam beter beschermen (Munck, 2000). De verhoging van cortisol gaat gepaard met verslechtering van het verbale en sociale vermogen, het lange termijngeheugen en het optreden van selectieve aandacht (Dickerson & Kemeny, 2004; Takahashi et al., 2004). Onderzoek geeft bijvoorbeeld aan dat politie mensen die grotere hoeveelheden cortisol hadden bij een sociale-stress opdracht, meer fouten maakten bij de beslissing al dan niet te schieten op een gewapend zwart doelwit (zwarte persoon) in vergelijking met een blank doelwit. Dit suggereert volgens de auteurs dat de activatie die instaat voor het hormoon cortisol een verhoogde waakzaamheid voor dreiging met zich meebrengt (Payne, 2006; Akinola & Mendes, 2011).

Doordat het sympathisch zenuwstelsel wordt geactiveerd door stress en angst zullen de bloedvaten vernauwen waardoor onder andere de bloeddruk verhoogt. Dit noemt men vasoconstrictie. Het zal zorgen voor gevoelens van koude en tinteling en zal de beweeglijkheid van de tenen en vingers beïnvloeden (Siddle, 1995; Grossman & Christensen, 2004). Verder wordt door stress het spijsverteringsproces negatief beïnvloed. De spijsvertering heeft immers de aanwezigheid van bloed nodig maar door stress zal al het bloed naar de spieren en hersenen worden gestuurd.

Tijdens een acute stresssituatie worden de zintuigen overspoeld met informatie, dit gaat zoals eerder gesteld gepaard met tunnelvisie. Mede hierdoor ziet men vaak vervormingen in de beleving van politieambtenaren tijdens schietincidenten of andere hoge stresssituaties. Artwohl (2002) stelde bijvoorbeeld vast dat bij bevraging 2 à 4 weken na een schietincident, 62% van de bevraagde politieambtenaren (N=157) meldde het incident in slow motion beleefd te hebben, terwijl 17% het

gevoel had in versneld tempo te handelen. Maar ook het geheugen lijdt onder stress: 46% herinnerde zich bijvoorbeeld niet meer volledig hoe hij/zij zelf reageerde tijdens het incident.

Er zijn dus verschillende fysieke reacties die kunnen optreden ten gevolge van acute stress: een verhoogde hartslag, auditieve uitsluiting, visuele problemen, verhoging van het hormoon cortisol, vasoconstrictie en geheugenverlies. Deze symptomen kunnen heel wat gevolgen hebben voor de inschatting van een gevaarsituatie doordat ze zowel de cognitieve en fysieke vaardigheden als de schietvaardigheden van een politieambtenaar kunnen beïnvloeden.

2.3. Invloed van stress en angst op de beoordeling van een gevaarsituatie

Door het optreden van stress en angst en de daarmee gepaard gaande fysieke reacties zullen er vertekeningen optreden in de waarneming, aandacht en interpretatie. Deze veranderingen hebben hun uitwerking op de bewegingen en vaardigheden van een politieambtenaar, zoals we hierboven omschreven, maar hebben daarnaast ook een impact op de beoordeling en beslissingen die een politieambtenaar neemt.

2.3.1. Invloed op cognitieve vaardigheden

Uit onderzoek weten we dat stress en angst een aantal fysieke effecten hebben. Zo zal er een verhoogde activiteit van de amygdala zijn. De amygdala is een belangrijk emotioneel centrum in de hersenen waar de regulatie van angst plaatsvindt. Dit deel van de hersenen legt verbanden tussen informatie van verschillende zintuigen en koppelt er emoties aan. De verhoogde activiteit van de amygdala gaat gepaard met een verminderde activiteit van de prefrontale cortex (Bishop et al., 2004). Dit deel van de hersenen staat in voor de cognitieve en emotionele functies waartoe het nemen van beslissingen, plannen, sociaal gedrag en de impulsbeheersing behoren. Door een verminderde activiteit in de prefrontale cortex zullen mensen meer aandacht hebben voor dreiging en zullen ze dus geneigd zijn om situaties op een dreigingsgerelateerde manier te zien en te interpreteren (Eysenck et al., 2007; Bishop, 2007).

Aangezien de waarneming, aandacht en interpretatie meer dreigingsgerelateerd is door stress en angst en men daar ook naar zal handelen komt een objectieve beoordeling in het gedrang. Hierdoor kunnen makkelijker beslissingen genomen worden die ingegeven worden door slechts een gedeelte van de beschikbare informatie en bestaat de kans dat er dus verkeerde of minder goede beslissingen genomen worden (Amir et al., 2003).

Uit onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat mensen onder stress een doelwit als dichterbij beschouwen dan het in werkelijkheid is (Nieuwenhuys, Willemsen & Oudejans, 2012). Dit zorgt ervoor dat er minder informatie ter beschikking is en er niet genoeg tijd is om tot een juiste afstemming van waarneming en beweging te komen. Bewegingen worden afgestemd op visuele informatie dus kan stress ervoor zorgen dat men naar andere dingen kijkt en bewegingen in die richting afwijken.

2.3.2. Invloed op fysieke vaardigheden

Wanneer er aandacht wordt besteed aan bedreigingsgerelateerde stimuli als gevolg van stress en angst betekent dit dat er minder aandacht zal kunnen gegeven worden aan het uitvoeren van een bewegingsuitvoering. Mensen zullen hun bewegingen minder accuraat uitvoeren en zullen meer

pogingen ondernemen of meer tijd nodig hebben om succesvol te presteren in bepaalde situaties (Nieuwenhuys, Pijpers, Oudejans & Bakker, 2008; Nieuwenhuys & Oudejans, 2011).

2.3.3. Invloed op schietbeslissingen en schietvaardigheden

Als men weet dat stress en angst een invloed hebben op fysieke en cognitieve vaardigheden en daarbij dus ook op de beoordeling en beslissingen die worden genomen in een gevaarsituatie, kunnen we hieruit concluderen dat de schietbeslissingen en schietvaardigheden van politiemensen er logischerwijs ook onder lijden.

Door het optreden van stress zal men mogelijks meer tijd nodig hebben om te reageren. Niet alleen de verwerking van informatie zal verslechteren maar ook de motorische vaardigheden van een politieambtenaar gaan erop achteruit (Siddle, 1995; Drzewiecki, 2002; Shipley & Baranski, 2002; Grossman & Christensen, 2004; Nieuwenhuys & Oudejans, 2010). Wanneer het sympathisch zenuwstelsel wordt geactiveerd (door stress/angst) zal dat een directe invloed hebben op de vaardigheden van een persoon. Zo treedt er bij een hartslag van 115 slagen per minuut vaatvernauwing op, verslechtert de behendigheid en daarmee komt ook de fijne motoriek (schieten) in het gedrang. Wanneer de hartslag 145 slagen per minuut bereikt zullen sommige complexe spierbewegingen en dus ook schiettechnieken verslechteren. De grove motoriek (schoppen, slaan) is daarentegen de enige spiergroep die verbetert wanneer de hartslag verhoogt (Siddle, 1995; Drzewiecki, 2002; Grossman & Christensen, 2004).

Uit onderzoek van Oudejans en Nieuwenhuys (2011) bleek bovendien dat wanneer politiemensen een schietoefening moesten uitvoeren tegenover een dreigende opponent die terugschoot met verfpatronen (hoge stress), ze significant vaker en langer keken naar het hoofd en vuurwapen van de opponent (dreigingsgerelateerde informatie) dan wanneer ze tegenover een opponent stonden die niet terugschoot (lage stress). Daarnaast waren ze ook eerder geneigd om te schieten en schoot men vaker op verdachten die zich overgaven.

Na analyse van de reactietijden en het kijkgedrag van de proefpersonen bleek ook dat politiemensen onder invloed van stress op voorhand verwachtten dat de verdachte gewapend zou zijn, waardoor het tevoorschijn komen van de verdachte al voldoende aanleiding gaf tot schieten. Onder stress schoten de politiemensen dus veel vaker onterecht. Het percentage van onterechte schoten bleek zelfs te verdubbelen tot 20% (Nieuwenhuys, Willemsen & Oudejans, 2012). Tot slot lijden de raakpercentages ook onder stress. In een onderzoek bij Nederlandse politieambtenaren die zonder stress raakpercentages hadden boven de 90%, daalden deze raakpercentages naar 36% en 54% tijdens een schietincident (Naeyé et al. 2001).

Rekening houdend met deze fysieke reacties op gevaarsituaties, rees bij de auteurs de vraag naar de manier waarop Belgische politiemensen omgaan met deze reacties en wat hun visies en attitudes zijn ten aanzien van geweld. In de volgende paragrafen geven we weer hoe we aan de hand van twee verschillende onderzoeken, dit in kaart trachtten te brengen. In wat volgt, wordt eerst ingegaan op de gehanteerde methoden, en nadien op de resultaten.

3. Toegepast op politie in België

Zoals reeds vermeld, worden in dit artikel de resultaten van twee verschillende studies bij politie samengebracht. Het gaat hierbij om een doctoraatsonderzoek (Noppe, 2012-2018) waarbij in een eerste fase aan de hand van een survey bij politieambtenaren hun attitudes ten aanzien van en ervaringen met het gebruik van gelegitimeerd geweld in kaart werden gebracht enerzijds, en een kwalitatief onderzoek (Ledegen, 2014) naar de invloed van stress en emoties op het beslissings- en beoordelingsvermogen en de trefzekerheid van politiemensen anderzijds.

Aangezien deze studies beiden de Belgische context bestuderen, en beiden een zicht geven op hoe politiemensen gevaarsituaties ervaren en wat dit met hen teweegbrengt, worden de resultaten hier samen gepresenteerd. We vinden het belangrijk om beide inzichten te combineren. We moeten hier echter een belangrijke bedenking maken. De studies betreffen immers een verschillende onderzoekspopulatie en hanteren verschillende onderzoeksmethoden. De resultaten kunnen dan ook niet direct aan elkaar gekoppeld worden. Ze zijn ook niet representatief voor de volledige Belgische politie.

Wat ons betreft is het combineren van beide onderzoeken echter een belangrijke meerwaarde ondanks deze beperkingen. Beiden onderzoeken wijzen immers op een problematiek die duidelijk leeft bij Belgische politiemensen, doch nog maar weinig empirisch onderzocht is geweest. Bovendien brengen ze, zowel methodologisch als qua resultaten, zeer complementair in beeld hoe politiemensen denken over optreden in gevaarsituaties.

Alvorens tot de resultaten te komen, lichten we hieronder kort even de methodologie van beide studies toe.

3.1. Surveygedeelte

In juni 2014 werd een vragenlijst afgenomen bij 137 politiemensen tijdens de voortgezette opleiding voor specialisten geweldsbeheersing te Lagland⁵. Op deze trainingsdagen, die jaarlijks georganiseerd worden door de Federale Gerechtelijke Politie, het Belgische leger, en het Departement Waters & Bossen van het Waals gewest, worden specialisten geweldsbeheersing nieuwe technieken en tactieken inzake geweldsbeheersing aangeleerd. Tijdens de editie van 2014 werd ook een atelier ingericht door de Universiteit Gent, waarin de deelnemers een korte vragenlijst dienden in te vullen over hun attitudes ten aanzien van het gebruik van geweld/ sociale vaardigheden enerzijds en hun eigen ervaringen met geweldgebruik anderzijds. Dit kadert binnen een doctoraatsstudie in de criminologie over professionele beoordelingen van politiemensen ten aanzien van het gebruik van gelegitimeerd geweld (Noppe, 2012-2018).

In dit artikel worden enkel de resultaten gepresenteerd die betrekking hebben op de volgende drie topics :

- waar vallen politiemensen op terug tijdens gevaarsituaties: de basisopleiding, trainingen geweldsbeheersing, voortgezette opleidingen geweldsbeheersing, adviezen van andere collega's, eigen 'ervaring' op het terrein', persoonlijke training/ opleiding;

⁵ Met dank aan de verschillende partners en deelnemers van het interdepartementeel forum Lagland die de afname van de survey mogelijk maakten: Federale Politie/ Algemene Directie van de Gerechtelijke Politie (DGJ), de Belgische Defensie en het Departement Waters en Bossen van het Waals Gewest (DNF).

- het ervaren van stress en angst;
- steun en opvang na een gevaarsituatie.

In dit artikel worden enkel de resultaten van de respondenten bij politie gepresenteerd. Deze onderzoekspopulatie bestaat uit 132 politiemannen en 5 politievrouwen. Het merendeel (83.2%) is werkzaam bij de Federale Gerechtelijke politie. Een kleiner aandeel (11.7%) betreft lokale politieambtenaren en buitenlandse politiemensen (3.6%), die eenmalig op de voortgezette opleiding werden uitgenodigd. De leeftijd varieert van 26 jaar tot 63 jaar, alsook hun aantal jaren dienst (van 4 tot 41 jaar ervaring). Slechts 1.5% heeft minder dan 5 jaar werkervaring. Bijna alle respondenten zijn specialist geweldsbeheersing (92.7%) wat betekent dat zij ook beter getraind zijn in en bewuster bezig zijn met geweldsbeheersing. Deze mensen geven namelijk zelf trainingen geweldsbeheersing binnen hun eigen dienst.

3.2. Interviews

Tussen januari en maart 2014 werden 13 interventie-inspecteurs over heel Vlaanderen geïnterviewd naar aanleiding van een kwalitatief onderzoek (Ledegen, 2014). In het kwalitatief belevingsonderzoek werd via semi-gestructureerde interviews gepeild naar de ervaringen en belevingen van politiemensen omtrent stress en emoties en het nemen van beslissingen, om zo kennis te vergaren vanuit de praktijk. De interviews werden ingeleid door een fictieve casus waarbij een stressvolle situatie werd geschetst en waar de respondenten vervolgens hun gevoelens, ervaringen en belevingen over kwijt konden. Aan de hand van interviews trachtte de onderzoekster te achterhalen hoe politiemensen zich voorbereiden op en hoe zij reageren in een gevaarsituatie en wat er nadien gebeurt.

De onderzoekspopulatie bestond uit interventie-inspecteurs waarvan zes tussen de 1 en 5 jaar werkzaam waren bij de politie. 4 politiemensen hadden tussen de 5 en 10 jaar werkervaring en 3 respondenten waren meer dan 10 jaar werkzaam bij de politie. Twee respondenten waren specialist geweldsbeheersing.

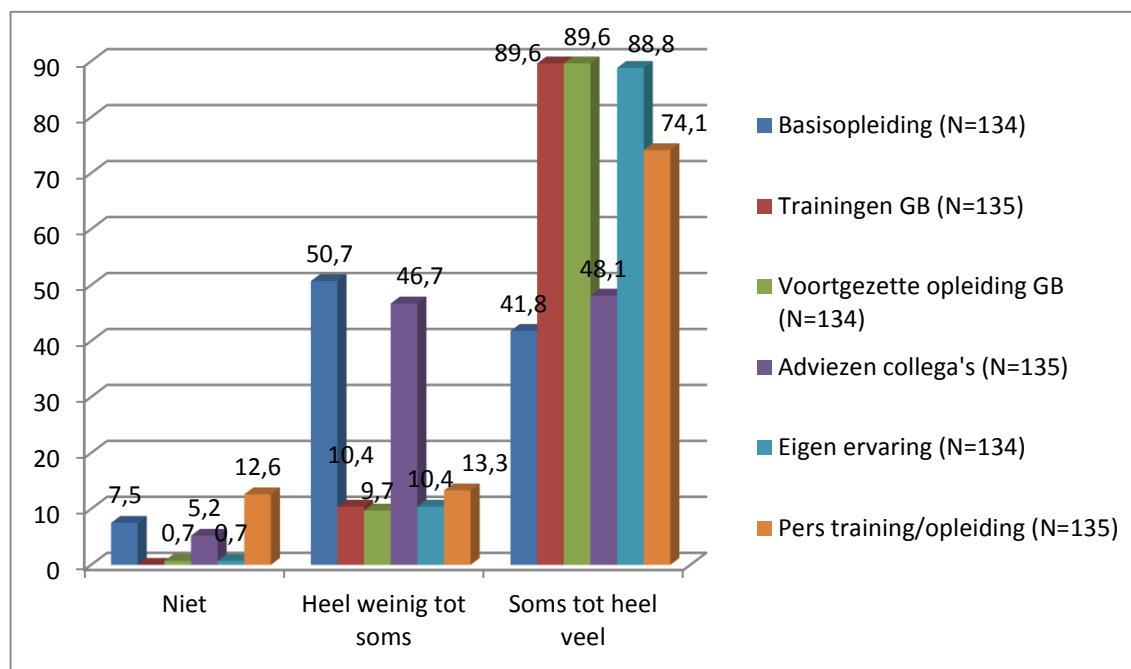
In de volgende paragrafen gaan we in op de resultaten van beide studies. We besteden hierbij achtereenvolgens aandacht aan: (1) de voorbereiding op gevaarsituaties, (2) de ervaring van stress en angst tijdens gevaarsituaties en (3) factoren die spelen na een incident.

4. Resultaten

4.1. Voorbereiding op gevaarsituaties

In de survey werd gevraagd in welke mate de respondenten in gevaarsituaties, waarbij men moet afwegen al dan niet geweld te gebruiken, terugvallen op: (a) de basisopleiding, (b) trainingen geweldsbeheersing (c) voortgezette opleidingen geweldsbeheersing, (d) adviezen van andere collega's, (e) eigen ervaring 'op het terrein' en persoonlijke training/opleiding (vb. gevechtssport). In onderstaande figuur worden de resultaten weergegeven.

Figuur 1: Waar valt men op terug tijdens gevaarsituaties? (%)



Bovenstaande figuur toont dat 7.5% van de respondenten aangeeft niet terug te vallen op de basisopleiding, terwijl 50.7% heel weinig tot soms en 41.8% soms tot heel veel hierop terugvalt. Elementen uit de trainingen geweldsbeheersing blijken echter meer gebruikt te worden. Bijna 90% meent soms tot heel veel op de trainingen terug te vallen in concrete gevaarsituaties. Ook met betrekking tot de voortgezette opleiding zien we een gelijkaardig beeld: 89.6% valt daar soms tot heel veel op terug. Dit is echter niet zo verrassend gezien de onderzoekspopulatie hoofdzakelijk uit specialisten geweldsbeheersing bestond, zijnde politiemensen die meer getraind zijn inzake geweldsbeheersing aangezien zij collega's binnen hun dienst hierin moeten trainen. Adviezen van collega's blijken ook wel belangrijk te zijn, maar nog nuttiger zijn de eigen ervaringen 'op het terrein'. Opnieuw bijna 90% stelt hier eerder veel tot heel veel steun aan te hebben. Tot slot zien we dat persoonlijke training of opleiding ook gebruikt wordt bij reële tussenkomsten: slechts 12.6% geeft aan hier geen beroep op te doen.

Wanneer we het thema opleiding bekijken in de interviews, zien we dat interventie-inspecteurs zeer kritisch zijn ten opzichte van de opleiding. In de gesprekken werd gevraagd of politiemensen voldoende voorbereid zijn op gevaarsituaties na het volgen van de basisopleiding. De respondenten waren het er unaniem over eens dat zij te weinig lessen geweldsbeheersing kregen. Ook de manier waarop zij werden voorbereid op gevaarsituaties, zoals bijvoorbeeld gebeurd aan de hand van rollenspelen, was volgens hen absoluut niet realistisch genoeg en strookte niet met de werkelijkheid.

Wim⁶: *‘Wij zijn niet zo goed getraind, toch niet zoals de mensen denken. De mensen denken ‘ge zijt politieman dus ge moet dat allemaal kunnen’. Er zijn genoeg mensen bij ons en dat is een schande, die maar 1 of 2 keer op een jaar gaan schieten. Dus normaal gezien de quota is 5, inclusief de eindevaluatie per jaar. Dat is eigenlijk al een lachertje. Sommige korpsen komen eraan. Zelfs die vijf keer is totaal ondermaats. De overheid gaat dan wat kunstgrepen toepassen en ge moogt dan dit doen en dat doen maar uiteindelijk zien wij dat de schietkwaliteit volledig naar beneden gaat. Er worden soms mensen door de opleiding gelaten die hun wapen niet kunnen wapenen. Er zijn vele voorbeelden van. Dat is levensgevaarlijk maar het moet renderen natuurlijk. Het heeft een kostenplaatje.’*

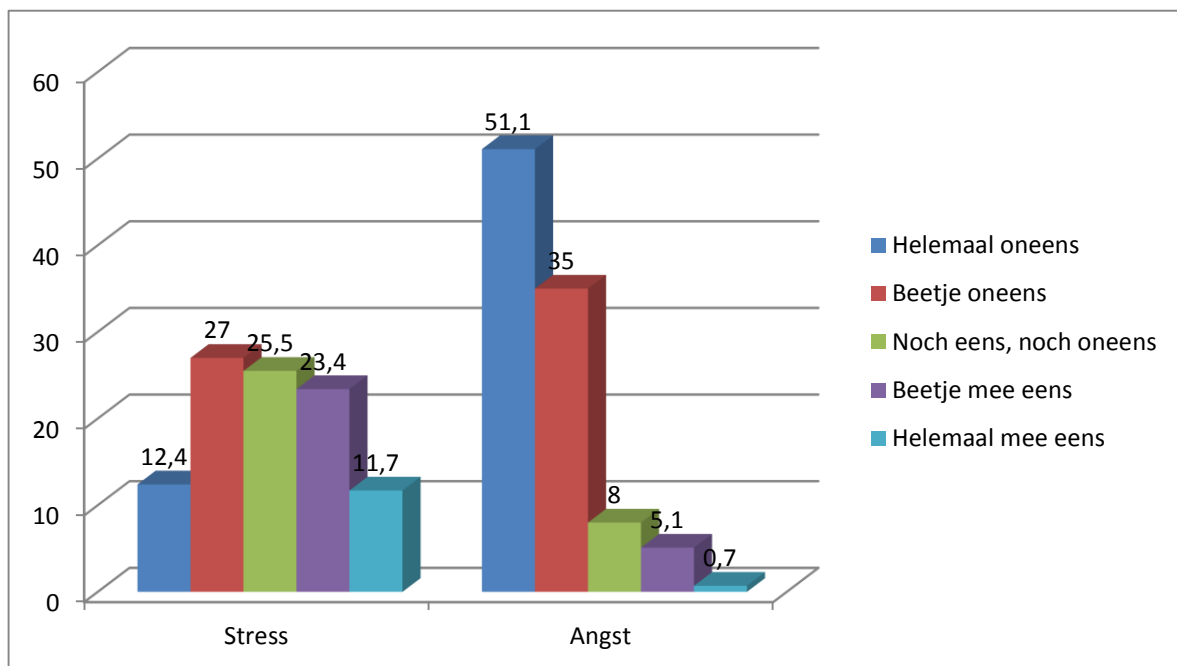
Verder werd er door de respondenten kritiek geuit op de manier van omgaan met het gebruik van geweld. Respondenten ervaren het voorzichtig omgaan met gebruik van geweld als een goede zaak, maar benadrukken dat er soms wordt overdreven en dit zorgt voor angst voor geweldgebruik. Volgens de respondenten zorgt dit voor extra stress wanneer ze in de dagelijkse uitvoering van hun werk geweld moeten hanteren.

4.2. Ervaring van stress/angst tijdens gevaarsituaties

Vervolgens gaan we in op de gevaarsituatie zelf en de reactie daarop van politiemensen. In de survey werd gepeild naar de mate waarin de respondenten stress en angst ervaren tijdens hun werkzaamheden. Hen werd gevraagd in hoeverre ze het eens zijn met de volgende twee stellingen:

- “Het feit dat ik op elk moment mogelijks gevaar loop, zorgt voor een extra stressfactor in de dagelijkse uitoefening van mijn ambt.”;
- “Het feit dat ik op elk moment mogelijks gevaar loop, boezemt mij angst in tijdens de dagelijkse uitoefening van mijn ambt.”

Figuur 2: Ervaring stress en angst tijdens uitoefening ambt (%) (N=137)



⁶ Om de anonimiteit van de respondenten te garanderen worden fictieve namen gebruikt.

Wat de ervaring van extra stress betreft, blijken de meningen heel verdeeld te zijn. 12.4% stelt dat ze totaal geen extra stress ervaren door het feit dat ze mogelijks gevaar lopen, 27% is het daar een beetje mee oneens. 23.4% vindt echter toch dat het risico op gevaar een beetje voor een extra stressfactor zorgt, 11.7% is het daar volledig mee eens. Daartegenover zien we voor de ervaring van angst een totaal ander plaatje. Slechts 1 respondent stelt inderdaad gevoelens van angst te ervaren tijdens de dagelijkse uitoefening van zijn/haar ambt. Maar de overgrote meerderheid is het daar niet mee eens. Meer dan de helft van de respondenten meent namelijk hierdoor totaal geen angst te ervaren.

Ook in het kwalitatieve onderzoek werd gepeild naar hoe politiemensen gevaarsituaties ervaren. Uit de gesprekken blijkt dat 'acute stress' een duidelijke invloed heeft op de beoordeling en beslissing van politiemensen. Uit de interviews blijkt echter in eerste instantie dat er een duidelijk verschil is tussen 'chronische stress' en 'acute stress'.

De stress die optreedt in een gevaarsituatie is volgens de respondenten niet te vergelijken met stress veroorzaakt door niet politieel-gerelateerde gebeurtenissen. Acute stress treedt vooral op als gevolg van onzekerheden over de situatie aangezien men vaak niet weet wat er zal gebeuren en de politieambtenaar zijn of haar eigen veiligheid op het spel zet. In de literatuurstudie werd reeds aangetoond dat wanneer politiemensen zich in een acute stresssituatie bevinden, er heel wat fysieke reacties optreden die een invloed hebben op de beoordeling van een situatie. Uit de interviews bleek dat een 'tunnelvisie' niet uit te sluiten was in een gevaarsituatie, zeker wanneer de opponent(en) in het bezit waren van wapens.

Steven: 'Je hebt heel veel last van tunnelvisie. Het ogenblik dat er sprake is van wapens of je ziet de mogelijke verdachte dan sluit je je totaal af van jouw omgeving. Andere gevaren ga je niet meer extra opmerken. Dan wordt eigenlijk je eigen veiligheid in het gedrang gebracht omdat je gefixeerd zijn op dat ene gevaar en dat er daarnaast ook mogelijks nog gevaren zijn in dat gebouw.'

Ook angst bleek uit de diepte-interviews mee te spelen in het beoordelings- en beslissingsproces van politiemensen. De onderzoeker was er zich van bewust dat politiemensen wellicht niet graag de term 'angst' in de mond nemen aangezien dat niet strookt met het 'stoere' imago van politiemensen. Deze veronderstelling werd door een kleine minderheid van respondenten bevestigd. Voor de respondenten was het ook moeilijk om duidelijk te omschrijven wat zij onder angst verstonden. Een respondent gaf wel duidelijk aan wat angst precies met hem doet wanneer hij in een stressvolle situatie terecht komt:

Sven: 'Angst dat is zo iets dat mij in het begin, laat maar zeggen, mijn objectief denken zou beïnvloeden.'

Wat daarnaast bijna alle respondenten vermelden is dat ze tijdens een interventie soms al schrik hebben voor de gevolgen van hun ingrijpen. Dit is niet zozeer angst, waarbij fysieke reacties als beven, zweten, snellere ademhaling optreden, maar het zorgt er wel voor dat men gaat twijfelen om in te grijpen.

Wim: 'Ge zijt dus als politiemens aangehouden hé, voor het feit dat ge uw werk doet. Wij hebben over een paar weken gevuurd op een wagen die op ons inreed. Die mensen hebben ze

gewoon gearresteerd hé. We moesten onze collega's arresteren en vastzetten en die waren dan nog in hun recht hé. Dat is de omgekeerde wereld. Mensen gaan gewoon schrik krijgen om iets te doen omwille van repercuties.'

4.3. Factoren die spelen na een incident

4.3.1. Psychische gevolgen

Ingrijpende gebeurtenissen hebben ook een uitwerking op de psychische toestand van een politieambtenaar. Politieambtenaren worden herhaaldelijk blootgesteld aan mogelijke traumatische incidenten zoals gewelddadige en/of gewapende confrontaties, zware verkeersongevallen, zelfmoorden en dodelijke slachtoffers van geweld. Onderzoek (Klinger, 2006) toont ook aan dat betrokkenheid bij schietincidenten zowel fysieke gevolgen (vb. hoofdpijn, vermoeidheid, slapeloosheid) als psychische gevolgen kan hebben (vb. herbeleving van het incident, angst, schuldgevoelens, nachtmerries). Frequentie betrokkenheid in dergelijke traumatische incidenten kan leiden tot de psychische aandoening 'posttraumatische stress stoornis' (PTSS) (Carlier et al., 1994; Steffgen, 2008; Leino et al., 2001; De Soir, Van der Steene & Daubechies, 2007). PTSS is een gevolg van een acute stresssituatie en kenmerkt zich door het optreden van symptomen zoals herbelevingsreacties, verhoogde prikkelbaarheid, vermijding en negatieve gedachten of gevoelens.

Een aantal individuele factoren voor, tijdens en na een traumatische gebeurtenis hebben samen een invloed op iemands kwetsbaarheid of veerkracht om een posttraumatische stressstoornis te ontwikkelen. Voorafgaand aan de traumatische gebeurtenis spelen de persoonlijkheid van de politieambtenaar (zoals iemands genetische gevoeligheid), demografische karakteristieken, persoonlijke geschiedenis, de persoonlijke instelling, het intellectueel functioneren en iemands manier van omgaan met (coping) stressvolle situaties een rol. De karakteristieken van het traumatische incident, zoals de graad van bedreiging en de psychologische en biologische reacties zowel op het moment zelf als kort nadien, zijn bepalend. Na het incident spelen de reacties gedurende of kort erna, evenals de perceptie van de dreiging een rol voor het al dan niet ontwikkelen van een posttraumatische stressstoornis. Een gebrek aan emotionele of instrumentele steun en zwakke sociale banden kunnen ook aanleiding geven tot het ontwikkelen van dergelijke stoornis (Marmar et al., 2006).

4.3.2. Coping

Omgaan met stress of ingrijpende gebeurtenissen wordt aangeduid met het concept 'coping' (Steinmetz, 1990; Van der Hart, 1991; De Soir, Van der Steene & Daubechies, 2007). Er zijn heel wat manieren om met stressvolle gebeurtenissen om te gaan en deze een plaats te geven. Doorgaans worden de copingstrategieën onderverdeeld in probleemgerichte en emotiegerichte coping (Van der Hart, 1991). Probleemgerichte coping is gericht op het al dan niet actief oplossen van een probleem waarnaar emotiegerichte coping de focus legt op het reguleren van de emotionele toestand. Probleemgerichte coping vertaalt zich dan ook in concrete acties om de gevoelens van stress te bannen.

Uit de interviews met de interventie-inspecteurs is gebleken dat politiemensen zowel emotiegericht als probleemgericht copingstrategieën gebruiken. Alle respondenten benadrukten dat het enorm belangrijk is om te kunnen ventileren over de feiten in plaats van alles op te kroppen. Daarbij wordt voornamelijk teruggevallen op collega's, familie en partners.

Tim: 'Wat belangrijk is vind ik is dat je achteraf eens kan ventileren bij je collega. Dat is denk ik het verwerkingsproces. Als je dan thuis komt drink je een glas wijn bij wijze van spreken. Dan gaan we eens op de lappen. Je moet dat verwerken want dat is geweld dat tegen u is gebruikt.'

Enkele respondenten geven ook aan dat humor een hulpmiddel kan zijn om met ingrijpende gebeurtenissen te kunnen omgaan. Zwarte humor komt zeer veel voor onder politiemensen. Zij gebruiken het als een copingstrategie.

Wim: 'Ik weet nog bij mijn eerste dode dat wij bijstonden met een treinongeval en dan werd daarmee gelachen hé. Alle ik bedoel dat is een manier om daarmee om te gaan. Zwarte humor zorgt ervoor dat je het een plaats kan geven. Als wij al die dingen allemaal voorbij ons netvlies zien passeren ook effectief met emoties zouden benaderen ja dan is dat niet meer werkbaar hé.'

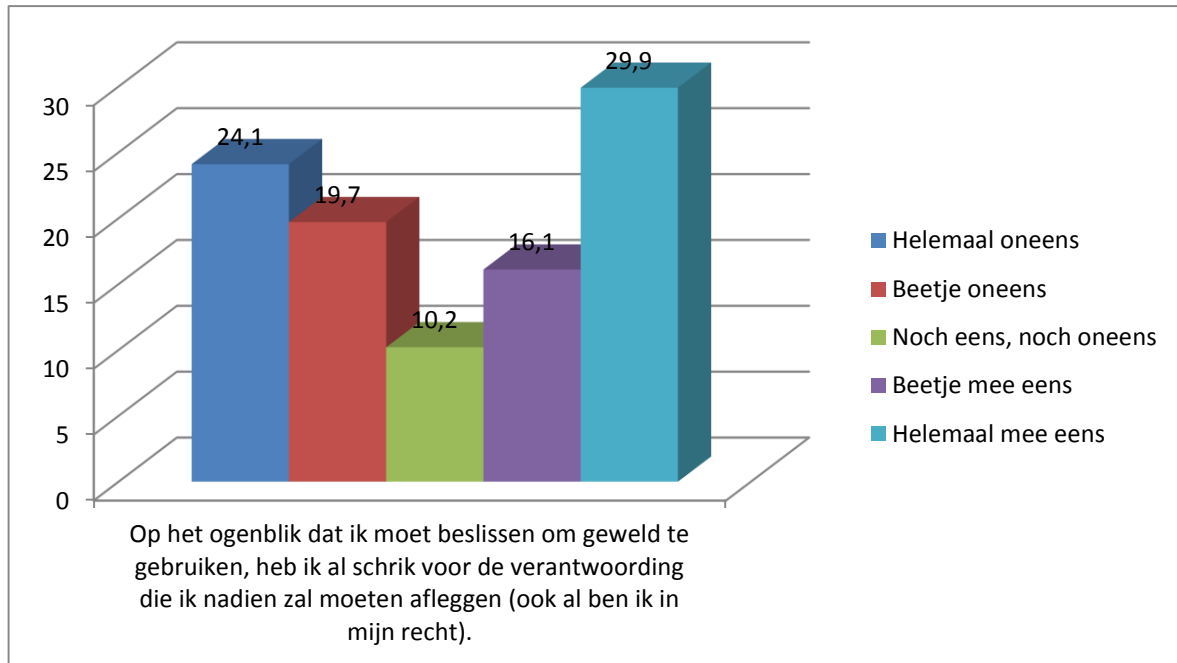
Een ander copingmechanisme is scheiding van werk en privé. Opmerkelijk was dat één respondent nooit in uniform naar huis ging. Zo kon hij werk en privé scheiden en met de dingen die op het werk gebeurde beter omgaan.

Steven: 'Het is zo dat ik mij altijd uitkleed op het werk en ik kleed mij daar ook terug aan, dus ik kom nooit in mijn uniform naar huis. Dat is voor mij psychologisch een heel grote manier om alles af te sluiten. Hetgeen gebeurt op het werk gebeurt in uniform en dat blijft in mijn kleerkast zitten op het werk. Ik ga als man, als vader, naar huis.'

Globaal gezien kunnen we dus stellen dat de rol van collega's als zeer belangrijk wordt ervaren bij het omgaan met impactvolle gebeurtenissen. Het is in die zin ook van belang dat politiemensen zich gesteund voelen door hun collega's na incidenten, met name wanneer er na het incident een onderzoek volgt.

Ook in de survey werd gepeild naar de mate waarin de respondenten na een incident, waarbij ze geweld hebben moeten gebruiken, zich gesteund voelen door hun korpsoverste en naaste collega's, alsook bij wie ze zelf steun gaan zoeken. Maar eerst en vooral stelden we hen de vraag in hoeverre ze op het ogenblik dat ze beslissen geweld te gebruiken al schrik hebben voor de verantwoording die ze nadien zullen moeten afleggen (ook al zijn ze in hun recht).

Figuur 3: Schrik voor verantwoording (%) (N=137)



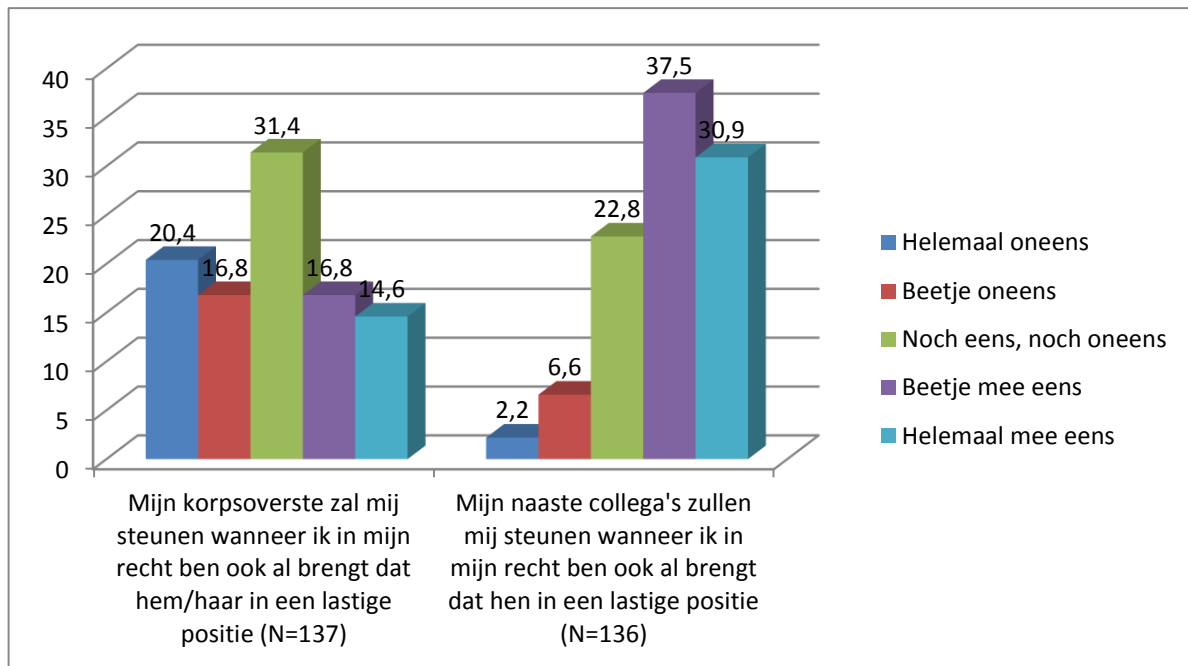
Het is opmerkelijk dat, hoewel de meningen verdeeld zijn, toch 46% van de respondenten aangeeft op zijn minst een beetje schrik te hebben voor de verantwoording die men nadien moet afleggen.

Ook in het kwalitatieve onderzoek gaven bijna alle respondenten aan dat ze schrik hebben voor de gevolgen van hun daden.

Walter : 'je zou soms schrik hebben om in te grijpen want achteraf word je daar nogal over gehoord.'

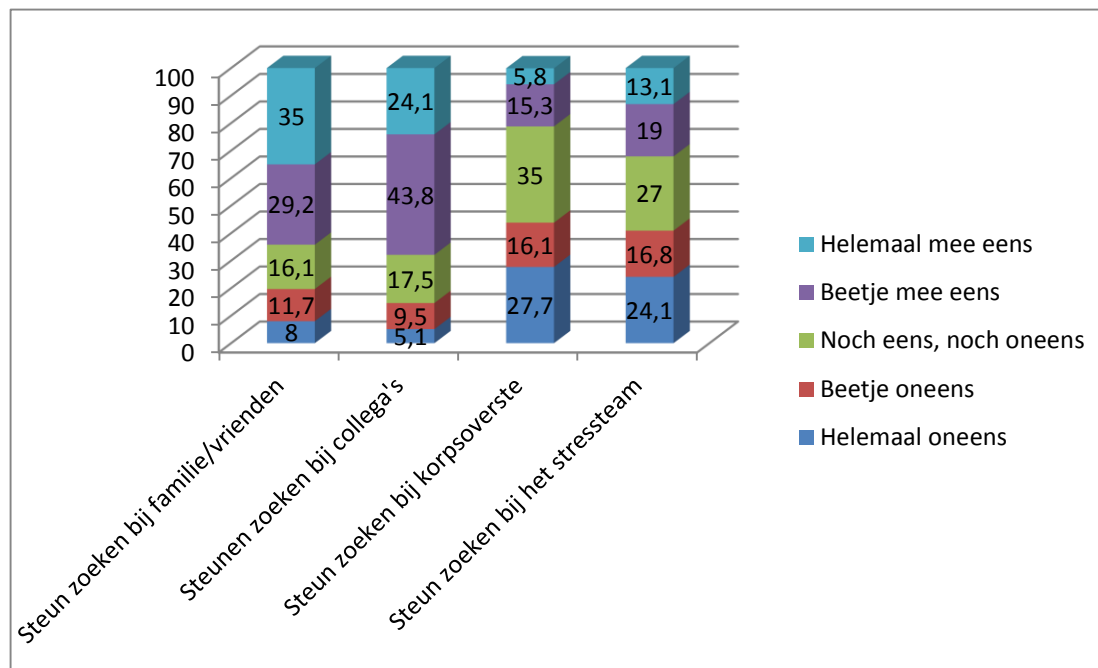
Het is dus duidelijk dat politiemensen al bezig zijn met de mogelijke gevolgen op het ogenblik dat zij op het terrein een beslissing moeten nemen. Laat ons dan even kijken in hoeverre zij ook verwachten dat hun korpsoverste en naaste collega's hen zullen steunen (ook als het hen in een lastige positie brengt).

Figuur 4: Steun door korpsoverste & naaste collega's (%)



Opvallend is dat 37.2% denkt dat zijn/haar korpsoverste hen niet zal steunen ook al zijn ze in hun recht. 31.4% spreekt zich bovendien niet uit over deze stelling. Als we vervolgens kijken naar steun door naaste collega's, denkt de meerderheid (68.4%) toch gesteund te zullen worden door hun naaste collega's. We stelden de respondenten tot slot ook de vraag in hoeverre zijn na een situatie waarin zij geweld dienden te gebruiken steun zullen zoeken bij familie/vrienden, collega's, hun korpsoverste en het stressteam. Onderstaande figuur geeft de resultaten weer.

Figuur 5: Bij wie zoekt men steun? (%) (N=137)



Figuur 5 toont duidelijk dat de respondenten na het gebruik van geweld vooral steun zoeken bij familie en/of vrienden en hun collega's. De korpsoverste en het stressteam zullen minder snel worden aangesproken.

In het kwalitatieve onderzoek werd door de meerderheid van de respondenten benadrukt dat politiemensen na een ingrijpend incident teleurgesteld zijn in de psychologische bijstand die aan hen wordt verleend. Daarbij komt dat wanneer er toch hulp wordt aangeboden deze veel te laat komt. Bij schietincidenten lijkt er wel psychologische hulp te worden aangeboden. Toch benadrukte een respondent dat wanneer er de mogelijkheid is om met een psycholoog of vertrouwenspersoon te praten men op enkele barrières stuit. Deze persoon in kwestie heeft vaak een soort controlefunctie waardoor volgens de respondent een gesprek invloed kan hebben op de verdere carrière.

4.3.3. Debriefing

Debriefing bij politie wordt gedaan om hulp en steun te bieden direct na een stressvolle situatie in de overtuiging dat het ernstigere problemen zou helpen voorkomen en fouten in de toekomst kunnen worden vermeden (Westerink, 1995). Debriefing kan helpen bij het omgaan met een zeer stressvolle situatie. Het kan ervoor zorgen dat men beter weerstand kan bieden, dat de veerkracht van iemand wordt heropgebouwd waardoor men kan terugveren na een traumatische ervaring (Grossman & Christensen, 2004).

Ook uit de interviews is gebleken dat politiemensen het enorm nuttig vinden om na een incident erover te praten en te reflecteren. Niet alleen om de psychologische kant van de zaak goed te kunnen verwerken maar ook om in de toekomst dingen tactisch beter aan te pakken. Toch werden de moeilijkheden om een debriefing te organiseren duidelijk aangekaart. Soms bleef debriefing uit omwille van de verschillende shiften en het grote aantal personeelsleden.

Steven: 'Als je een goeie terreinondersteuner hebt dan heb je geluk. Maar 99% van de terreinofficieren denken zo niet. Nu ja... er is ook wel geen tijd voor ze. Het stuk debriefing

zou dan in overuren moeten gebeuren of de shift erna maar dan ga je weer hebben dat niet iedereen samen is dus dat is niet evident om dat te doen. Veel mensen onderschatten het. De mensen die het beleid opstellen die weten niet wat er leeft op de werkvloed en dat is spijtig.'

Anderzijds gaven alle respondenten aan dat ze samen met hun collega heel vaak bepaalde situaties achteraf gaan bespreken en zelf gaan kijken wat er beter had gekund en wat naar behoren is gegaan. Dit zijn dan individuele initiatieven. Vanuit hogere rangen gebeuren debriefings meestal alleen als het over heel zware incidenten gaat (vooral schietincidenten).

Dirk: 'We kunnen daar vrij goed over babbelen ik en mijn collega als we bepaalde situaties meemaken. Van hadden we niet beter zus of zo gedaan. Je probeert dat dan ook een stuk mee te nemen naar de toekomst en daarmee rekening te houden bij volgende interventies.'

5. Discussie en conclusies

De doelstelling van dit artikel was het onderzoeken hoe politiemensen omgaan met gevaarsituaties, zowel voor, tijdens als na de situatie. Hiervoor grepen we terug naar de resultaten van twee empirische onderzoeken: enerzijds een kwantitatief onderzoek naar de attitudes van en ervaringen met het gebruik van gelegitimeerd geweld en anderzijds een kwalitatief onderzoek naar de invloed van stress en emoties op het beslissings- en beoordelingsvermogen en de trefzekerheid van politiemensen.

Hoewel we in het achterhoofd moeten houden dat de twee studies een verschillende onderzoekspopulatie (specialisten geweldsbeheersing van de Federale Gerechtelijke Politie versus interventie-inspecteurs op het lokale niveau) hebben en een verschillende onderzoeksmethode (survey versus interviews) hanteerden, zijn we van mening dat beide onderzoeken een belangrijk inzicht geven op de Belgische politieambtenaar en zijn of haar visies op gevaarsituaties, de invloeden op beslissingen in deze situaties en de gevolgen achteraf. Beide studies mogen dan een verschillende achtergrond hebben, ze zijn in hun resultaten wel complementair en geven extra inzicht in de rol die verschillende processen, met name individueel (fysiek, psychologisch, de impact van stress en angst), situationeel (factoren van de situatie zelf) en organisatorisch (kenmerken van het korps en eventuele opvangmogelijkheden) spelen. Elk vanuit een eigen invalshoek geven beiden studies een zicht op hoe politiemensen gevaarsituaties ervaren en wat dit bij hen teweegbrengt.

Allereerst is gebleken uit het kwalitatief onderzoek dat stress en angst niet uit te sluiten zijn in gevaarsituaties. Ook uit de survey blijkt dat in gevaarlijke situaties stress optreedt. Hoewel acute stress tot op een bepaald niveau voor meer alertheid en energie zorgt, kan het ook leiden tot vertekeningen in de zintuigen en de motoriek van politiemensen. Naast het optreden van fysieke reacties kan een acute stresssituatie ook een invloed hebben op de cognitieve en fysieke vaardigheden en de schietvaardigheden en schietbeslissingen van politieambtenaren.

Naast de fysieke gevolgen hebben gevaarsituaties ook een invloed op het psychologisch functioneren van een politieambtenaar. Door te maken te krijgen met gevaar voor eigen leven of eigen veiligheid kunnen zich psychologische problemen voordoen of kan zich, in het ergste geval, een posttraumatische stressstoornis ontwikkelen. Door training kan men echter enerzijds fysieke reacties tijdens een incident leren onder controle te houden en anderzijds de kans op psychologische problemen na een incident te verkleinen of zelfs uit te schakelen. Maar uit de interviews blijkt dat de

frequentie en de invulling van trainingen geweldsbeheersing in bepaalde zones nu net een knelpunt is. Naast training is debriefing zeer belangrijk om ingrijpende gebeurtenissen te plaatsen, zo bleek duidelijk uit het kwalitatief onderzoek. Een debriefing is tactisch gezien enorm nuttig om te kijken wat kan verbeterd worden naar de toekomst toe zodat men kan leren uit fouten.

Zowel uit de survey als uit het kwalitatief onderzoek kwam naar voor dat bijna alle respondenten schrik hebben voor de gevolgen van hun daden omdat men verantwoording moet afleggen. Ze houden al rekening met deze verantwoording op het moment dat ze een beslissing moeten nemen in een gevaarsituatie. Deze 'schrik' kan politiemensen dan ook sterk belemmeren in hun optreden en handelen in gevaarsituaties. Dit lijkt ons een belangrijk gegeven om mee te nemen in de opleiding van politiemensen. Hoewel het uiteraard noodzakelijk is in de opleiding te beklemtonen dat men de wettelijke basisprincipes (zoals legaliteit, proportionaliteit, subsidiariteit) in acht moet nemen bij het afhandelen van een gevaarsituatie, dient men er ook over te waken dat de schrik voor verantwoording de beoordeling van een politieambtenaar niet gaat domineren.

De schrik uit zich ook in het gevoel dat ruim een derde van de respondenten meent dat hun korpsoverste hen niet zal steunen na een geweldsincident, ook al heeft men een rechtmatige beslissing genomen. Ruim twee derde stelt echter dat hun collega's wel deze steun zullen bieden. De afstand tussen de politieambtenaar en de korpsoverste is hier misschien een verklaring voor. Er lijkt dus ook een belangrijke taak weggelegd voor de korpsoversten. Door hun mensen duidelijk te tonen dat zij hen zullen steunen, indien er een onderzoek zou komen (ook al zijn ze in hun recht), kunnen zij een belangrijke stressfactor bij het beoordelen van een gevaarsituatie wegnemen.

De afstand tussen politieambtenaar en korpsoverste vinden we ook terug bij de vraag naar wie men gaat voor steun. Uit beide onderzoeken blijkt dat de respondenten na het gebruik van geweld vooral steun zoeken bij familie en/of vrienden en hun collega's. Het stressteam en de korpsoverste zullen minder snel worden aangesproken. Men kiest dus in eerste instantie voor diegenen die het meest nabij zijn, en pas in tweede instantie voor oversten of specialisten. De redenen hiervoor zijn niet duidelijk; krijgen mensen te weinig informatie over deze mogelijkheden? Zijn ze te hoogdrempelig? Of is deze stap niet nodig? In het kwalitatieve onderzoek werd door de meerderheid van de respondenten benadrukt dat politiemensen na een ingrijpend incident eerder teleurgesteld zijn in de psychologische bijstand die aan hen wordt verleend. Daarbij komt dat wanneer er toch hulp wordt aangeboden deze veel te laat komt. Hoewel er bij ingrijpende gebeurtenissen, zoals schietincidenten, wel psychologische hulp blijkt te worden aangeboden, is er inzake bijstand na lichtere ingrijpende incidenten nog wel wat werk aan de winkel.

Bibliografie

Akinola, M., & Mendes, W. B. (2011). Stress-Induced Cortisol Facilitates Threat-Related Decision Making Among Police Officers. *Behavioral Neuroscience*. 126 (1), 1-8.

Amir, N., Elias, J., Klumpp, H., & Przeworski, A. (2003). Attentional bias to threat in social phobia: Facilitated processing of threat or difficulty disengaging attention from threat? *Behaviour Research and Therapy*, 41, 1325-1335.

Anshel, M. (2000). A conceptual model and implications for coping with stressful events in police

work. *Criminal Justice and Behavior*, 27 (3), 375-400.

Anderson, S., Litzenberger, R., & Plecas, D. B. (2002). Physical evidence of police officer stress. *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*, 25 (2), 399-420.

Artwohl, A. (2002). Perceptual and Memory Distortions in Officer Involved Shootings. *F.B.I. Law Enforcement Bulletin*, 71, 18-24.

Asken, M.J., Grossman, D. & Christensen, L.W. (2010). *Warrior Mindset: Mental toughness skills for a Nation's Peacekeepers*. United States of America: Human Factor Research Group.

Bishop, S. J. (2007). Neurocognitive mechanisms of anxiety: An integrative account. *Trends in Cognitive Sciences*, 7, 307-316.

Bishop, S.J., Duncan, J. & Lawrence, A.D. (2004). State anxiety modulation of the amygdala response to unattended threat-related stimuli. *The Journal of Neuroscience*, 24 (46), 10364 –10368.

Burke, R.J. (1994). Stressful events, work-family conflict, coping, psychological burnout, and well-being among police officers. *Psychological Reports*, 75, 787-800.

Carlier, I., Lambrechts, R. en Gersons, B. (1994). *Ingrijpende gebeurtenissen in politiewerk. Een onderzoek naar de risicofactoren voor verwerkingsproblemen en het effect van een behandelingsprogramma bij politiemensen met een verwerkingsstoornis*, Arnhem: Gouda Quint.

Dempsey, J.S. (1994). *The police culture: Personality and stress*, *Policing: An introduction to law enforcement*. New York : West Publishing Co.

De Soir, E., Van der Steene, P. & Daubechies, F. (2007). *Stress en trauma bij de politie*, Antwerpen: Maklu.

Dickerson, S. S., & Kemeny, M. E. (2004). Acute stressors and cortisol responses: A theoretical integration and synthesis of laboratory research. *Psychological Bulletin*, 130, 355–391.

Drzewiecki, S. (2002). *Survival Stress in Law Enforcement (Traverse City Police Department)*. An applied research project submitted to the Department of Interdisciplinary Technology as part of the School of Police Staff and Command Program.

Eysenck, M.W., Derakshan, N., Santos, R. & Calvo, M.G. (2007). Anxiety and cognitive performance: attentional control theory. *Emotion*, 7 (2), 336–353.

Fell, R.D., Richard, W.C., Wallace, W.L. (1980). Psychological job stress and the police officer. *Journal of Police Science and Administration*, 8, 139–143.

Friedrich, R. J. (1980). Police use of force: individuals, situations and organizations. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 452(The Police and Violence (Nov. 1980)), 82-97.

Grossman, D. & Christensen, L.W. (2004). *On combat: The psychology and physiology of deadly conflict in war and in peace*. Millstadt: PPCT Research publications.

Klinger, D. A. (2006). Police responses to officer-involved shootings. *National Institute of Justice Journal*, 253, 21.

Kop, N., & Euwema, M. C. (2001). Occupational stress and the use of force by Dutch police officers. *Criminal Justice and Behavior*, 28(5), 631-652.

Laureys, V. (2014). *De politie als slachtoffer van geweld*. Antwerpen: Maklu.

Lawrence, R.A. (1984). Police stress and personality factors: A conceptual model. *Journal of Criminal Justice*, 12, 247–263.

Ledegen, E. (2014). De invloed van stress en emoties op het beslissings- en beoordelingsvermogen en de trefzekerheid van politiemensen. Masterproef neergelegd tot het behalen van de graad van Master in de criminologische wetenschappen.

Leino, T.M., Selin, R., Summala, H. en Virtanen, M. (2011). Violence and psychological distress among police officers and security guards, *Occupational Medicine*, 61, 400-406.

Manzoni, P., & Eisner, M. (2006). Violence between the police and the public: influences of work-related stress, job satisfaction, burnout and situational factors. *Crime Law and Social Change*, 52, 181-206.

Marmar, C.R., McCaslin, S.E., Metzler, T.J., et al. (2006). Predictors of Posttraumatic Stress in Police and Other First Responders. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1071, 1-18.

Munck, A. (2000). Corticosteroids and stress. In G. Finck (Ed.), *Encyclopedia of stress* (pp. 570-577). New York: Academic Press.

Naeyé, J., Timmer, J. S., & Beijers, G. (2001). *Politiële Geweldsrapportage 1998-2000*. Amsterdam: Centrum voor Politiewetenschappen.

Nieuwenhuys, A., Pijpers, J. R., Oudejans, R. R. D., & Bakker, F. C. (2008). The influence of anxiety on visual attention in climbing. *Journal of Sport & Exercise Psychology*, 30 (2), 171-185.

Nieuwenhuys, A., & Oudejans, R. R. D. (2011). Training with anxiety: Short- and long-term effects on police officers' shooting behavior under pressure. *Cognitive Processing*, 12 (3), 277-288.

Nieuwenhuys, A. & Oudejans, R.R.D. (2010). Effects of anxiety on handgun shooting behavior of police officers: a pilot study. *Anxiety, Stress & Coping: An international journal*, 23 (2), 225-233.

Nieuwenhuys, A., Willemsen, G.P.T. & Oudejans, R.R.D. (2012). Schieten of niet schieten?. Amsterdam: Politie & Wetenschap.

Nieuwenhuys, A., Savelsbergh, G. J. P., & Oudejans, R. R. D. (2012). Shoot or don't shoot? Why police officers are more inclined to shoot when they are anxious. *Emotion*, 12 (4), 827-833.

Noppe, J. (2013). Politieel Geweldgebruik onderzocht. *Handboek Politiediensten*(106), 221-244.

Noppe, J. (2012-2018). Doctoraatstudie in de criminologische wetenschappen, getiteld 'Professional judgments on the legitimacy of police use of force. The monopoly of violence through the eyes of the police officer'.

Novy, M. (2012). Cognitive distortions during law enforcement shooting. *Activas Nervosa Superior*, 54, 1-2.

Payne, B. K. (2006). Weapon bias: Split-second decisions and unintended stereotyping. *Current Directions in Psychological Science*, 15, 287-291.

Siddle, B.K. (1995). *Sharpening the warrior's edge: the psychology & science of training*. Millstadt, IL: PPCT Management Systems.

Shiple, P., & Baranski, J. V. (2002). Police officer performance under stress: a pilot study on the effects of visuo-motor behavior rehearsal. *International Journal of Stress Management*, 9, 71-80.

Steffgen, G., (2008). Physical violence at the workplace: consequences on health and measures of prevention. *European Review of Applied Psychology*, 58 (4), 285-295.

Steinmetz, C. H. D. (1990). *Hulp aan Slachtoffers van Ernstige Misdrijven, Effecten van slachtofferhulp en eerste opvang*. Arnhem, Nederland: Gouda Quint

Takahashi, T., Ikeda, K., Ishikawa, M., Tsukasaki, T., Nakama. D., Tanida, S., & Kameda, T. (2004). Social stress-induced cortisol elevation acutely impairs social memory in humans. *Neuroscience Letters*, 363, 125–130.

Terrill, W. (2001). *Police coercion: Application of the force continuum*. Rutgers State University of New Jersey, Newark.

Tuncay, D. (2011). Situational determinants of police use of force: who the suspect is versus what the suspect does (pp. 31). Ankara: International Police Executive Symposium, Geneva Centre For the Democratic Control of Armed Forces, COGINTA.

Van der Hart, O., (1991). *Trauma, dissociatie en hypnose*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger.

Violanti, J.M., Vena, J.E. and Marshall, J.R. (1986). Disease risk and mortality among police officers: new evidence and contributing factors. *Journal of Police Science and Administration*, 14 (1), 17-23.

Vonck, K.D. (2007). Police Performance Under Stress. *Law & Order*, 56 (10), 86-92.

Westerink, J. (1995). What variables are important when providing a critical incident stress debriefing or evaluating its effectiveness? Unpublished report, Australian Graduate School of Police Management, Charles Sturt University, Manly, Australia.